

پژوهشهای جغرافیائی - شماره ۳۹، اسفند ماه ۱۳۷۹
صص ۱۲۵-۱۳۴

کردستان در مسیر مشارکت سیاسی

دکتر زهرا پیشگاهی فرد - استادیار گروه جغرافیا، دانشگاه تهران

چکیده

در پژوهشی که پیرامون موضوع جغرافیای انتخابات پارلمانی در ایران صورت گرفت، این نتیجه بدست آمد که تحولی چشمگیر در استانهای حاشیهای واگرا در حال شکل‌گیری است. استانهایی که همواره در مطالعات جغرافیای سیاسی ایران از آنها به عنوان سرزمینهای واگرا نام برده می‌شد، در سالهای اخیر گرایش شدیدی را نسبت به مشارکت در تصمیم‌گیریهای ملی نشان داده‌اند که بیانگر نقش مؤثر جمهوریت در تقویت هویت ملی بجای هویت محلی سابق است.

مطالعه جغرافیای انتخابات در استان کردستان (که سابقاً منطقه‌ای واگرا قلمداد می‌شد) نشان می‌دهد که طی دوره‌های اول تا پنجم مجلس، اولاً به میزان شرکت کنندگان در انتخابات هر دوره نسبت به دوره قبل افزوده شده است و این افزایش در همه حوزه‌های انتخابیه استان ملاحظه می‌شود. ثانیاً مردم در هر دوره نسبت به دوره قبل، بیشتر تحت تأثیر نفوذ جریان‌های سیاسی داخلی کشور بویژه دو جناح روحانیت و روحانیون قرار گرفته‌اند؛ بنحوی که نمایندگان مستقل در اولین دوره‌های مجلس شورای اسلامی را بتدریج به نامزدهای معرفی شده این دو جناح در دوره‌های بعدی جابجا نموده‌اند. در این مقاله سیر تحولات سیاسی حول محور انتخابات پارلمانی یا نگرشی جغرافیایی در استان کردستان به بحث گذاشته شده و با بررسی دو مورد مذکور و نتایج حاصل از آن، همگرایی این منطقه نسبت به حکومت مرکزی از طریق افزایش مشارکت در تصمیم‌گیریهای پارلمانی عنوان شده است.

واژگان کلیدی: واگرایی، همگرایی، نمایندگان مستقل، جناح روحانیت، جناح روحانیون، افزایش مشارکت، تصمیم‌گیریهای ملی، دامنه آراء، ترمیم آراء

مقدمه

از زمانی که جغرافیدانان سیاسی از تشریح الگوهای کلی سیاسی، حرکتی را به سمت شمارش آراء نیز آغاز کردند تا رابطه جغرافیا و انتخابات را در روند تشکیل حکومت‌ها تعیین نموده و الگوهای آنرا جامعیت بخشند، موضوع جغرافیای انتخابات در محافل علمی و دانشگاهی دنیا متولد شد که نه دهه بطول انجامید. در این مدت دانشمندان جغرافیای سیاسی در کنار علاقه به سایر موضوعات این علم، موضوع بررسی جغرافیای انتخابات را نیز دنبال می‌کردند و

الگوهای آنرا در جوامع دموکراتیک که حضور مردم در سرنوشتشان ملموس بود، مورد آزمون قرار می‌دادند. به دنبال وقوع انقلاب اسلامی ایران و تحول در قانون اساسی کشور، زمینه مشارکت مردم در سرنوشت سیاسی فراهم شد و بتدریج که تأثیر این حضور برای مردم آشکار می‌شد، علائق آنان به بالا بردن میزان حضور، نحوه انتخاب و تعیین و اصلاح معیارها بیشتر می‌گردید. گرچه حضور دو جریان مهم در کشور بر تعیین سرنوشت سیاسی مردم سایه افکنده بود و بر تصمیم‌گیریهایی انتخاباتی در بسیاری از استانهای کشور تأثیر عمیق داشت، لیکن استانهای حاشیه‌ای ایران در مقایسه با استانهای داخلی معیارهایی متفاوت و در نتیجه برآیندی دیگر داشت. در حالیکه در برخی از شهرستانهای داخلی، انتخاب نماینده تنها از یک جناح سیاسی طی ۵ دوره انتخابات بود و یا در برخی شهرهای دیگر، صرفاً حضور دو جناح سیاسی و رقابت بین آنان مطرح بود و یا در اوایل در برخی حوزه‌ها، جریان ملی - مذهبی نیز تأثیرگذار بود، استان کردستان و شهرستانهای آن عاری از حضور جناح‌های سیاسی، عمدتاً روبرو افراد مستقل داشت. روند مشارکت در همه حوزه‌ها روبرو افزایش نهاد و همگرایی و اعتماد عمیق شهروندان این استان به دولت مرکزی را نمایان می‌ساخت.

این مقاله به روند انتخابات پارلمانی در این استان پرداخته و نشان می‌دهد که چگونه شهرستانهای این استان به سمت گروه‌های عمده سیاسی کشور روی آورده و به تناسب موقعیت جغرافیایی خود و دوری و نزدیکی به مرکز، تحت تأثیر فرآیندهای سیاسی درون کشور واقع شده‌اند و چگونه در عرصه انتخابات پارلمانی احساس واگرایی آنان از مرکز، بتدریج به همگرایی عمیق تبدیل شده است.

هر دوره به سوی چه کسی؟

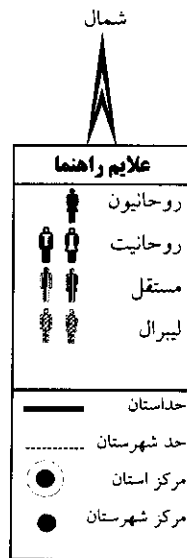
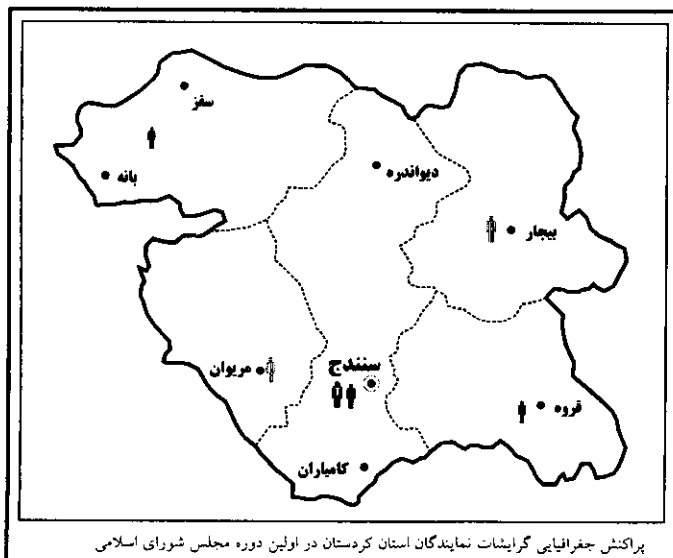
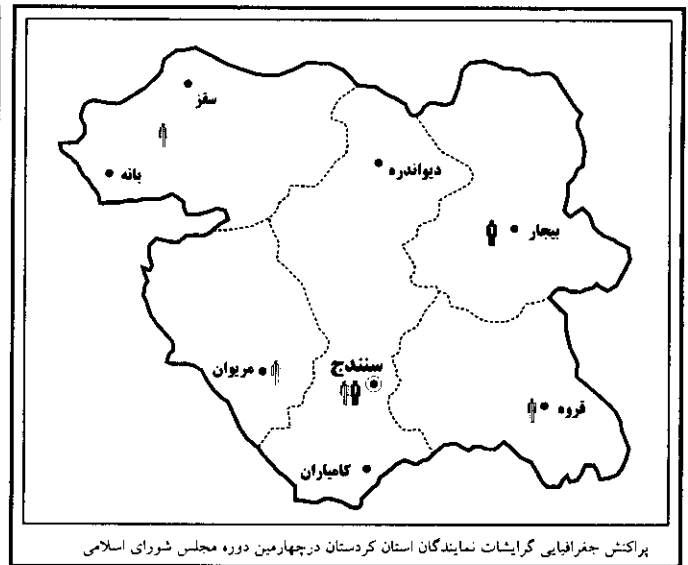
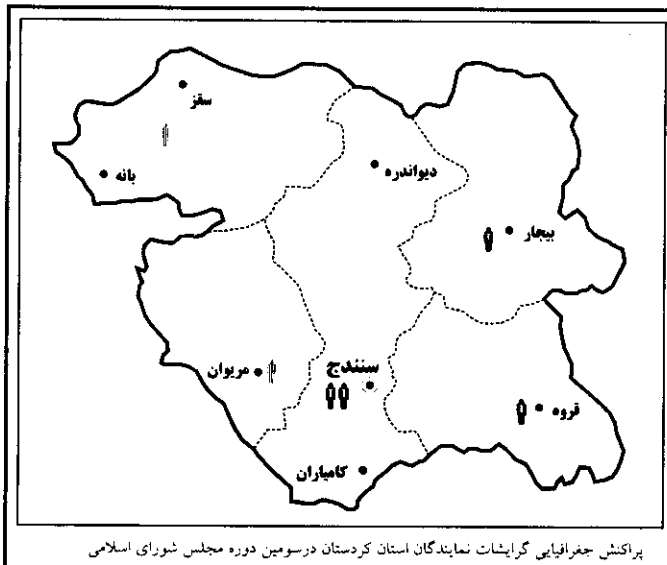
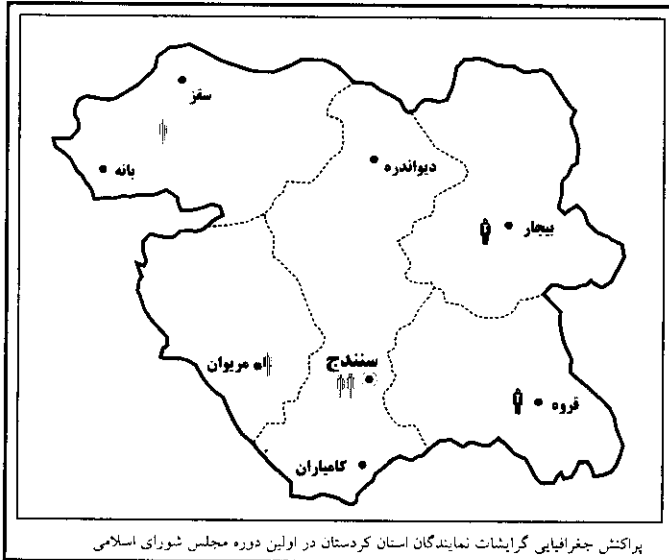
پنج سال قبل از اینکه دومین دوره سرشماری عمومی نفوس و مسکن انجام شود، کردستان با دربرگرفتن شهرستانهای سنندج، بیجار، سقز، مریوان و بانه از استان کرمانشاهان متزع شده و به نام استان کردستان در نقشه سیاسی کشور ترسیم شد. در چهارمین دوره سرشماری یعنی سال ۱۳۶۵ از ده نقطه شهری برخوردار گردید (مرکز آمار ایران، ۱۳۶۷، ص ۶۳) و در سال ۱۳۷۵ همزمان با پنجمین دوره عمومی سرشماری، کردستان دارای ۸ شهرستان شده بود (مرکز آمار ایران، ۱۳۶۷، ص پانزده) که دو شهرستان سقز و بانه تشکیل یک حوزه انتخابیه و شهرستانهای دیواندره، سنندج و کامیاران نیز یک حوزه انتخابیه را شامل می‌شد (مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۵، ص ۱۱۱). بدین ترتیب پنج حوزه انتخابیه را با ۶ نماینده در برمی‌گرفت. یک نگاه جغرافیایی به ۵ دوره انتخابات پارلمانی و انتخاب نمایندگان در این استان توسط مردم، تأثیر نفوذ حاکمیت سیاسی مرکز را از شرق این استان به غرب آن منعکس می‌کند. در دوره اول، بیجار و قروه دو شهرستان شرقی استان و نزدیکترین به پایتخت، دو نماینده‌ای را برمی‌گزینند که بزرگترین جناح سیاسی حاکم در آن دوره یعنی روحانیت معرفی کرده است و در بقیه شهرستانها از سنندج، کامیاران و دیواندره تا سقز، بانه و مریوان نمایندگانی مستقل برگزیده می‌شوند. همین شرایط چهار سال بعد یعنی در دومین دوره انتخابات پارلمانی در سال ۱۳۶۲ تکرار می‌شود. دو شهرستان شرقی تحت نفوذ روحانیت و سه حوزه غربی متمایل به نمایندگان مستقل. از دوره سوم یعنی در سال ۱۳۶۶ (۹ سال بعد از انقلاب اسلامی) گسترش نفوذ سیاسی مرکز به سمت حوزه‌های غربی مشاهده می‌شود. از ۶ نماینده این دوره تنها دو نماینده در غربی‌ترین حوزه‌ها یعنی سقز، بانه و مریوان مستقل می‌مانند و ۴ نماینده شامل دو نماینده در حوزه‌های شرقی و دو نماینده در حوزه مرکزی سنندج منتخب از جناح روحانیت است. این موضوع که چرا در دوره سوم که دوره جایگزینی مجمع روحانیون به جای جامعه روحانیت در بسیاری از حوزه‌های

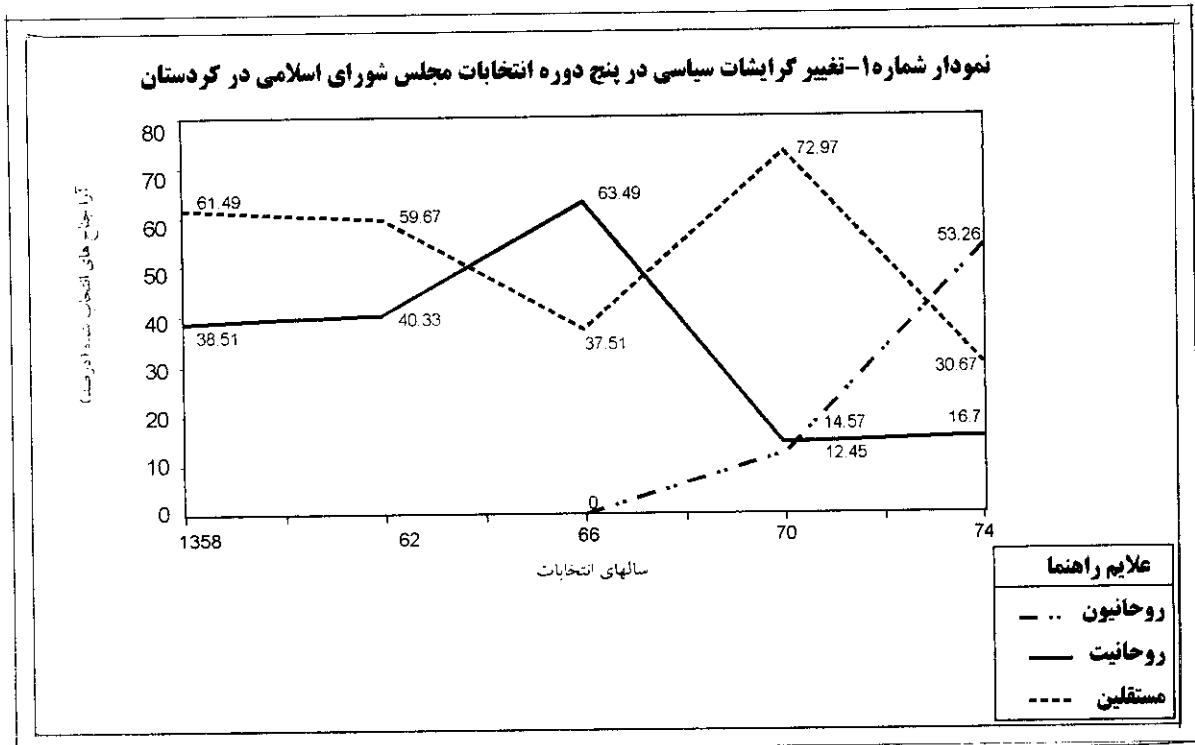
انتخابیه کشور است، حتی مرکز و شرق کردستان نیز نامزد معرفی شده روحانیت را برمی‌گزینند، درست به همان اندازه که گرایش سیاسی نمایندگان دوره چهارم یعنی دوره حاکمیت جناح روحانیت در مجلس، در این استان قابل مطالعه است، جای تأمل و کنکاش دارد. دوره چهارم، دوره موفقیت جناح روحانیت در بسیاری از حوزه‌های انتخابیه کشور است، ولی در استان کردستان تنها یک نماینده از ۶ نماینده منتخب منتسب به این جناح وجود دارد که آنهم نه در حوزه‌های شرقی مانند دوره‌های اول و دوم و سوم، بلکه در حوزه سنندج یعنی بخش میانی کردستان. دو شهرستان بیجار و قروه که سه دوره نامزد روحانیت را انتخاب کرده بودند، در چهارمین دوره اولی نامزد روحانیون و دومی نامزدی مستقل را انتخاب نموده‌اند. دو حوزه سقز و مریوان بدون هیچ تغییری در گرایشات سیاسی، همچنان به نامزدهای مستقل در این دوره رای داده‌اند. در واقع تا دوره چهارم، اثری از نفوذ جریانهای عمده سیاسی کشور در این دو حوزه دیده نمی‌شود. دوره پنجم متنوع‌ترین دوره این استان از نقطه نظر انتخاب نماینده است. مریوان همچنان نامزد مستقل را انتخاب نموده و به این استقلال اصرار دارد. سقز که تا دوره چهارم با مریوان هم جهت بود، تحت نفوذ سیاسی جناح‌های داخلی قرار گرفته و در دوره پنجم، نامزد روحانیون را جایگزین نامزد مستقل می‌کند. بیجار و قروه متضاد با هم عمل می‌کنند و نماینده منتسب به روحانیون در بیجار جای خود را به یک نماینده مستقل می‌دهد و نیز نماینده مستقل قروه، نماینده جناح روحانیون را جایگزین می‌کند. سنندج برای اولین بار در تاریخ انتخابات مجلس شورای اسلامی، در این دوره یک نماینده از روحانیون را انتخاب می‌کند و او را در کنار نامزد دیگری که از روحانیت انتخاب نموده، قرار می‌دهد (پیشگامی فرد، ۱۳۷۹، ص ۷۱).

بدین ترتیب استان کردستان متفاوت از سایر استانها بویژه استانهای داخلی کشور، در دوره اول تا پنجم مجلس شورای اسلامی ۵۳٪ نماینده مستقل، ۳۳٪ نماینده جناح روحانیت و ۱۳٪ نماینده جناح روحانیون را به مجلس فرستاده است. همچنان متناسب با توسعه سیاسی کشور، تعداد نمایندگان مستقل کاهش و به تعداد نمایندگان منتسب به جناح‌ها افزوده می‌شود.

نگاهی عمیق‌تر به انتخاب مردم نشان می‌دهد که بین میزان شرکت کنندگان در هر دوره با گرایش سیاسی فرد منتخب، رابطه‌ای ناپیدا قرار دارد. برای مثال، نگاه اول به دو حوزه بیجار و قروه حاکی از نفوذ جریانهای سیاسی کشور در آنها از همان دوره اول انتخابات مجلس است؛ لیکن با نگاهی به درصد شرکت کنندگان در هر دوره، معلوم می‌شود که انتخاب نماینده از هر جناح با چه درصد آراء بوده است. در بیجار اگر میزان شرکت کنندگان تا ۵۵ درصد از واجدین شرایط باشد، جناح روحانیت شانس موفقیت دارد؛ اگر بین ۵۵ تا ۶۴ درصد باشد، جناح روحانیون موفق است و اگر بین ۶۴ تا ۸۲ درصد از واجدین شرایط در انتخاب شرکت کنند، نامزد مستقل به مجلس راه می‌یابد. شهرستان قروه نیز با کمی تفاوت همین روند را نشان می‌دهد. اگر تا ۶۵ درصد از واجدین شرایط در انتخاب شرکت کنند، نامزد روحانیت، و اگر بین ۶۵ تا ۷۲ درصد شرکت کنند، نامزد روحانیون و اگر از ۷۲ درصد به بالا شرکت کنند، نامزد مستقل رای می‌آورد (پیشگامی فرد، ۱۳۷۹، ص ۷۷). این ارقام کمک می‌کنند تا احزاب و جناح‌ها برنامه‌ریزیهای سیاسی خود را در دوره بعدی دقیق‌تر انجام دهند. مثلاً هر دو جناح سیاسی اگر بخواهند مشارکت مردم در انتخابات کمتر باشد و نماینده مستقل رای نیاورد، باید در این دو حوزه بطور مشترک تلاش کنند و هر کدام به تنهایی تلاش کند تا آن درصد از واجدین شرایط را تشویق به رای دهی کند که نامزد خودش صاحب کرسی مجلس شود.

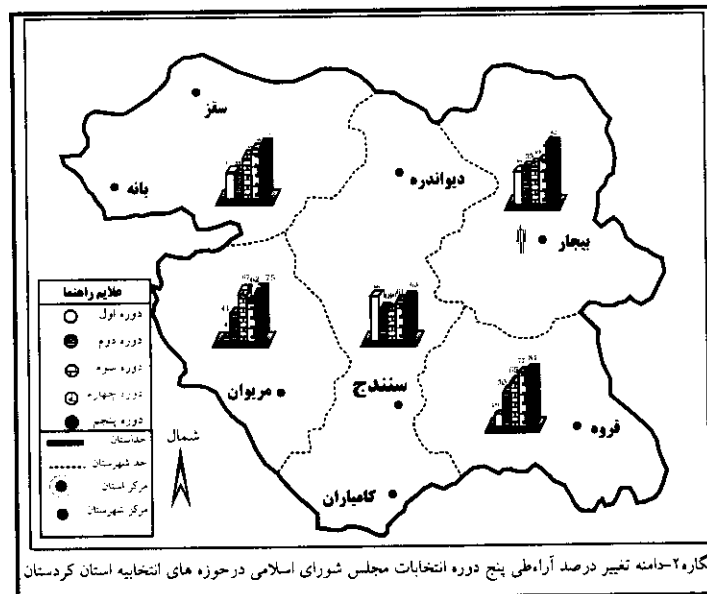
نگاره شماره ۱- پراکنش جغرافیایی گرایش‌های نمایندگان استان کردستان در دومین دوره مجلس شورای اسلامی

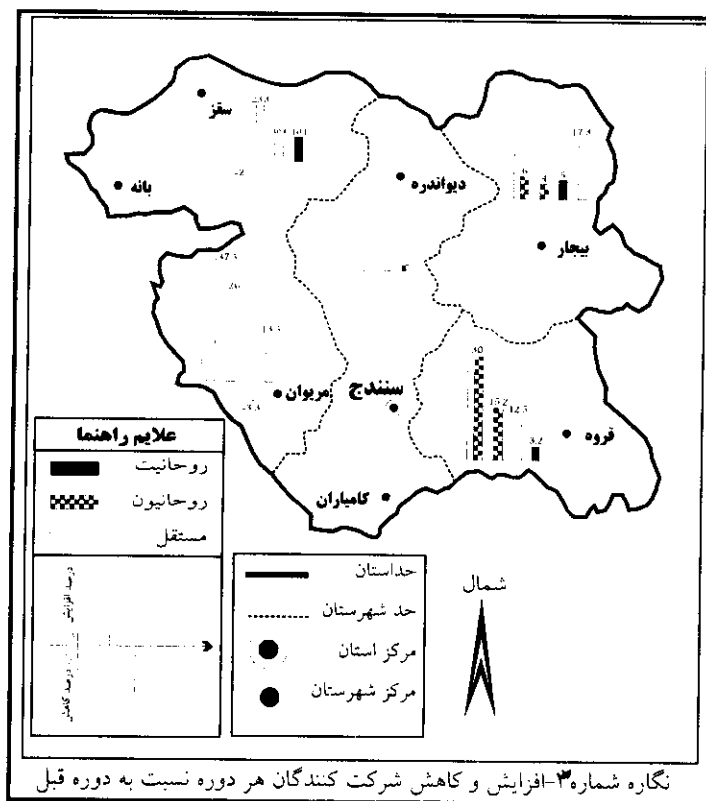
روند مشارکت و پراکنش جغرافیایی آراء

اگر افزایش مشارکت مردم در انتخابات پارلمانی را دلیلی بر علاقه و اعتماد روز افزون و فراگیر مردم به سیستمهای حکومتی بدانیم، کردستان جلوه‌ای بارز از این علقه و اعتقاد است، زیرا در بیشتر حوزه‌ها افزایش رای دهندگان مشاهده می‌شود.

مقایسه درصد شرکت کنندگان از واجدین شرایط در حوزه بیجار از دوره اول با ۴۹ درصد به دوره پنجم با ۸۱ درصد، رشدی ۳۲ درصدی را نشان می‌دهد. حوزه سقز و بانه با ۳۶/۵ درصد در دوره اول و ۷۸ درصد در دوره پنجم بیش از ۴۲ درصد رشد را نشان می‌دهد. حوزه قروه با ۱۸/۵ درصد در دوره اول تا ۸۰/۵ درصد در دوره پنجم ۶۳ درصد رشد را نشان می‌دهد و مریوان با تنها ۳/۵ درصد در دوره اول و ۷۵ درصد در دوره پنجم ۷۱/۵ درصد رشد

یعنی بیشترین میزان رشد را داشته است. تنها در حوزه سنندج است که شرکت ۶۶ درصدی واجدین شرایط در دوره‌های دوم و سوم کاهش یافته (به ترتیب ۴۷/۵ و ۴۷ درصد) و علیرغم افزایش مجدد در دوره‌های چهارم و پنجم (به ترتیب ۶۱ و ۶۳ درصد) هنوز به میزان دوره اول نرسیده است (پیشگامی فرد، همان، ۱۳۷۹، ص ۲۴).

پراکنش درصد آراء جناح‌ها یا مستقل‌ها در حوزه‌های انتخابیه نگاهی دیگر به جریان انتخابات است. دو حوزه بیجار و قروه از دوره اول تا سوم اختصاص به جناح روحانیت داشت، لیکن کاهش درصد آراء مأخوذه از هر دوره به دوره قبل و عدم ترمیم آن از ناحیه این جناح، سبب کنار رفتن آن در دوره‌های چهارم و پنجم از این دو حوزه شد؛ در حالیکه جناح روحانیت موفق شده بود در دوره اول ۹۶/۷ درصد از کل آراء مأخوذه را در حوزه بیجار به خود اختصاص دهد (مجلس شورای اسلامی، بهار ۱۳۶۴، ص ۲۳۶)، این میزان را در دوره دوم به ۷۰/۱ درصد رساند (مجلس شورای اسلامی، مهر ۱۳۶۴، ص ۴۷). این در شرایطی بود که ۶ درصد به تعداد رای دهندگان آن دوره افزوده شده بود (پیشگامی فرد، همان، ۱۳۷۹، ص ۱۰۴). در دوره سوم ۴ درصد دیگر به شرکت کنندگان این حوزه افزوده شد، لیکن آراء این جناح ۵۲/۶ درصد از کل آراء مأخوذه بوده (وزارت کشور، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۱۵۱ و ۲۵۰) و نهایتاً اینکه در دوره‌های چهارم و پنجم درصد آراء نامزد این جناح نسبت به رقبا بقدری کاهش یافت که رقیبان را برنده کرد. اما در حوزه سنندج که از دوره سوم، نامزدهای این جناح با ۴۴/۹ درصد آراء مأخوذه به مجلس راه یافتند (مجلس شورای اسلامی، اردیبهشت ۱۳۶۸، ص ۴۶ و ۱۷)، در دوره چهارم به ۳۹/۹ درصد کاهش یافت (مجلس شورای اسلامی، بهمن ۱۳۷۱، ص ۴۷)؛ لیکن این جناح در سنندج به ترمیم خود پرداخت، بنحوی که در دوره پنجم، درصد آراء خود را از کل آراء مأخوذه به ۴۱/۶ درصد رساند (مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۵، ص ۲۱). چنانچه این جناح سیاسی به ترمیم خود ادامه دهد، می‌تواند در دوره‌های بعد نیز درصد آراء خود را در این حوزه افزایش دهد. روحانیون یکبار در دوره چهارم نامزد خود را از حوزه بیجار این استان به مجلس روانه کرد که نسبت آراء او به کل

آراء ماخوذه ۳۴ درصد بود (وزارت کشور، ۱۳۷۳، ج ۸، ص ۵۱۰). عدم ترمیم آراء در این حوزه از ناحیه روحانیون، جایگزینی نماینده مستقل را در دوره پنجم به دنبال داشت. در عوض، روحانیون در ۳ حوزه سقز، سنندج، کامیاران، دیواندره و قروه موفق شد تا نامزدهای خود را در دوره پنجم به ترتیب با ۴۵/۵ درصد، ۴۱/۵ درصد و ۵۱ درصد از کل آراء ماخوذه روانه مجلس کند (مجلس شورای اسلامی، آبان ۱۳۷۵، ص ۹۵ و ۶۳ و ۹۳).

مستقل‌ها که در مجموع، بیشترین میزان آراء این استان را طی ۵ دوره به خود اختصاص داده‌اند، در حوزه‌های مختلف شرایط متفاوت دارند. مریوان تنها حوزه‌ای است که از دوره اول تا پنجم، نماینده مستقل انتخاب نموده است؛ لیکن کاهش آراء مستقلین نسبت به کل آراء ماخوذه از دوره چهارم به بعد خبر از برگزیدن نماینده جناحی در دوره‌های آتی می‌دهد. آراء نمایندگان این حوزه از کل آراء ماخوذه از دوره اول تا پنجم به ترتیب ۵۲/۶ (وزارت کشور، ۱۳۷۳، ج ۴، ص ۵۳۷)، ۵۴/۶ (وزارت کشور، ۱۳۷۳، ج ۵، ص ۳۱۶)، ۵۵/۵ (وزارت کشور، ۱۳۷۳، ج ۶، ص ۳۳۷)، ۵۱ (وزارت کشور، ۱۳۷۱، ص ۷۷) و ۳۴/۵ (وزارت کشور، ۱۳۷۵، ص ۷۱) درصد از کل آراء ماخوذه است. حوزه سقز که حداقل ۶۰ و حداکثر ۷۳ درصد کل آراء ماخوذه را طی دوره‌های اول تا چهارم به مستقلین اختصاص داده است، در دوره پنجم نتوانسته تا آراء خود را بر روی یک نامزد مستقل متمرکز کند و در نتیجه جای شانزده ساله مستقلین را به نامزد روحانیون داده است. درصد آراء مستقلین در حوزه سنندج از دوره اول به بعد بتدریج کاهش یافته است و نشان دهنده تلاش جناح‌های سیاسی در مرکز استان است؛ در حالیکه در این حوزه در دوره اول ۵۹/۵ درصد کل آراء ماخوذه به مستقلین اختصاص یافت این رقم در دوره چهارم به ۴۷/۵ درصد رسید و این در شرایطی بود که در دوره سوم هیچ نامزدی موفق به کسب آراء لازم برای حضور در مجلس از این حوزه نشد. بنظر می‌رسد، مستقلین که زمانی در حوزه‌های غربی این استان جایگاهی ممتاز داشتند، بتدریج جای خود را به نامزدهای گروه‌های سیاسی می‌دهند تا بدین ترتیب پیوندهای سیاسی میان مرکز و پیرامون را عمق بخشند.

نتیجه‌گیری

۱- افزایش و نحوه مشارکت مردم شهرستانهای استان کردستان در انتخابات مجلس شورای اسلامی، نظریه گسستگی پیوندهای ملی در ایران را به چالش می‌کشد؛ زیرا:

الف- میزان مشارکت مردم در ۴ حوزه از ۵ حوزه این استان طی ۵ دوره انتخابات مجلس شورای اسلامی بین ۳۲ تا ۷۱ درصد رشد داشته است. شهرستان مریوان که در متهی الیه غرب این استان است و در دوره اول با تنها ۱۸/۵ درصد شرکت کننده، کمترین حضور را در انتخابات داشت؛ در دوره پنجم با ۸۰/۵ درصد شرکت کننده، همگرایی بالا و حضور مؤثری را نشان داد.

ب- مستقلین که زمانی در حوزه‌های غربی این استان جایگاهی ممتاز داشتند، بتدریج جای خود را به نامزدهای گروه‌های عمده سیاسی که فعالیتی کشوری و سراسری دارند، می‌دهند و مردم با این نوع‌گزینش، پیوندهای سیاسی میان مرکز و پیرامون را تعمیق می‌بخشند.

۲- افزایش و کاهش علاقمندی مردم به جریان‌های سیاسی تدریجی است و این موضوع در میزان درصد آراء ماخوذه نامزد هر جناح که از دوره‌ای به دوره قبل تفاوت پیدا نموده، منعکس است. کاهش آراء نسبت به دوره قبل برای جناح‌های سیاسی باید نگران کننده باشد؛ اعم از اینکه نامزد مورد نظر آنان انتخاب شده است یا خیر. چنانچه هر جناح

سیاسی کاهش درصد آراء مأخوذه را در حوزه‌ای برای نامزد خود مشاهده کرد، باید برنامه‌ی درازمدت تری را برای اعتماد سازی ایجاد کند و بدین ترتیب آراء خود را ترمیم نماید.

۳- در برخی از حوزه‌های استان کردستان با افزایش مشارکت مردم، احتمال موفقیت نیروهای مستقل قوت می‌گیرد (مانند حوزه بیجار یا قروه) و در مقابل، با کاهش آراء، احتمال موفقیت دو جناح سیاسی کشور بیشتر است. اگر دو جناح سیاسی ترجیح دهند که در اینگونه حوزه‌ها نامزدهای خود را وارد مجلس نمایند، باید تلاش تبلیغاتی خود را متناسب با دامنه‌ی آرائی تنظیم کنند که در آن تاکنون موفق شده‌اند و اگر ترجیح دهند صرفاً میزان مشارکت مردم بالا باشد (صرفنظر از این که چه کسی برنده انتخابات است) تا پیوندهای ملی را تحکیم نمایند، باید تبلیغات عمومی برای حضور مردم در انتخابات را گسترش دهند.

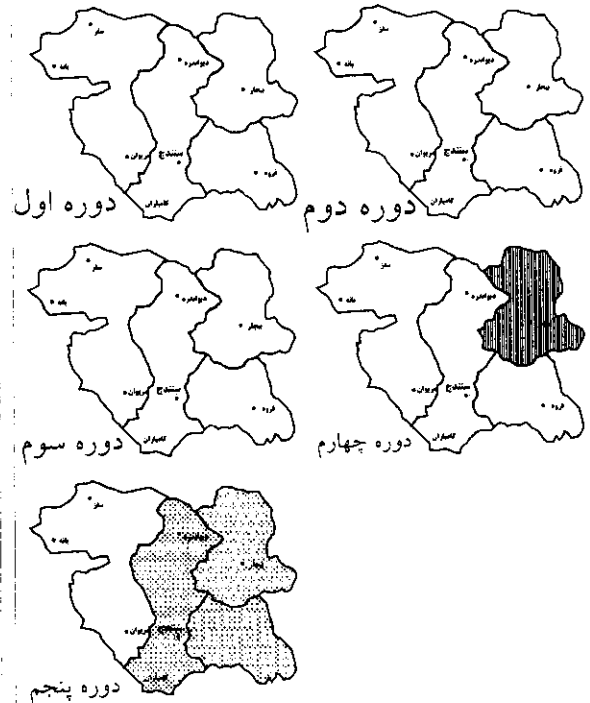
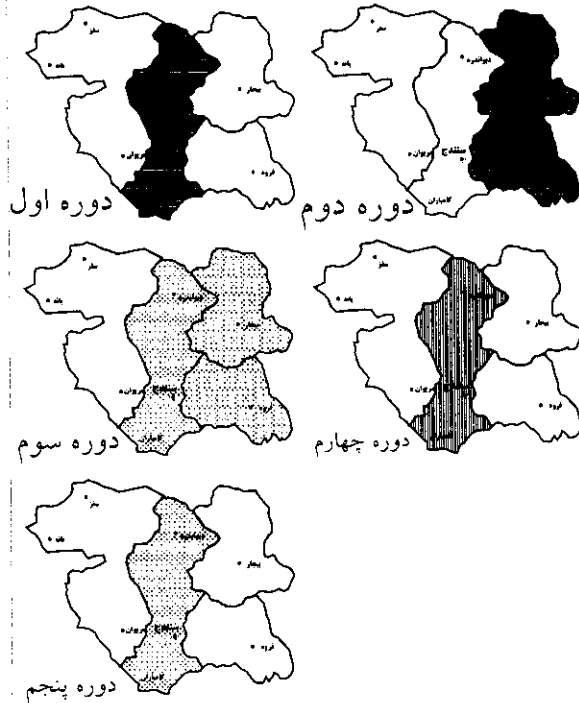
۴- اگر جناح روحانیون ترمیم آراء خود را در سه حوزه سقز، سنندج و قروه در اولویت اول، تجدید حیات خود در حوزه بیجار را در اولویت دوم و فعالیتهای تدریجی در مریوان را در اولویت سوم برنامه‌های انتخاباتی خود در استان قرار دهد، به پایداری خویش در آن استان پرداخته است.

۵- جناح روحانیت باید روند موفق‌تری را که از دوره چهارم به بعد برای ترمیم آراء خود در حوزه سنندج پیش گرفته، ادامه دهد و به عنوان یک اولویت، به تجدید حیات خود در دو حوزه پرفوذ بیجار و قروه پردازد. نفوذ حساب شده در حوزه‌های سقز و مریوان برای این جناح تدریجی و در اولویت سوم است.

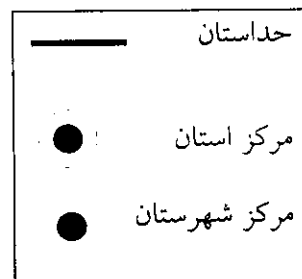
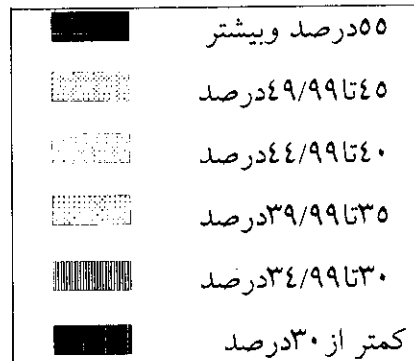
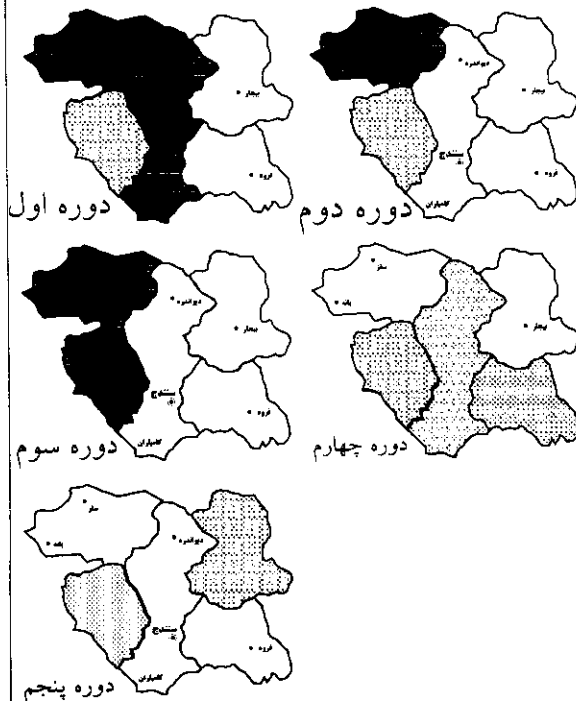
نگاره شماره ۴ - مقایسه پراکنش و درصد آراء نمایندگان منتخب پنج دوره در استان کردستان

مقایسه پراکنش و درصد آراء نمایندگان منتخب روحانیت پنج دوره در استان کردستان

مقایسه پراکنش و درصد آراء نمایندگان منتخب روحانیون پنج دوره در استان کردستان

مقایسه پراکنش و درصد آراء نمایندگان منتخب مستقل پنج دوره در استان کردستان

منابع و مأخذ:

- ۱- پیشگامی فرد، زهرا، ۱۳۷۹، جغرافیای انتخابات پارلمانی در ایران، جلد ۱۵، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، تهران.
- ۲- مرکز آمار ایران، اردیبهشت ماه ۱۳۶۷، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، مهرماه ۱۳۶۵، نتایج تفصیلی کل کشور.
- ۳- مرکز آمار ایران، مهر ماه ۱۳۶۷، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۱۳۷۵، نتایج تفصیلی استان کردستان.
- ۴- مجلس شورای اسلامی، بهار ۱۳۶۴، نگرشی به اولین دوره مجلس شورای اسلامی.
- ۵- مجلس شورای اسلامی، مهر ماه ۱۳۶۴، معرفی نمایندگان دومین دوره مجلس شورای اسلامی.
- ۶- مجلس شورای اسلامی، اردیبهشت ۱۳۶۸، معرفی نمایندگان مجلس شورای اسلامی دوره سوم.
- ۷- مجلس شورای اسلامی، بهمن ۱۳۷۱، معرفی نمایندگان مجلس شورای اسلامی دوره چهارم.
- ۸- مجلس شورای اسلامی، آبان ۱۳۷۵، معرفی نمایندگان مجلس شورای اسلامی دوره پنجم.
- ۹- وزارت کشور، ۱۳۷۳، معاونت سیاسی و اجتماعی دفتر انتخابات، انتخابات در جمهوری اسلامی ایران، فهرست اسامی و مشخصات داوطلبان نمایندگی دوره اول مجلس شورای اسلامی، جلد چهارم.
- ۱۰- وزارت کشور، ۱۳۷۳، معاونت سیاسی و اجتماعی دفتر انتخابات، انتخابات در جمهوری اسلامی ایران، فهرست اسامی و مشخصات داوطلبان نمایندگی دوره دوم مجلس شورای اسلامی، جلد پنجم.
- ۱۱- وزارت کشور، ۱۳۷۳، معاونت سیاسی و اجتماعی دفتر انتخابات، انتخابات در جمهوری اسلامی ایران، فهرست اسامی و مشخصات داوطلبان نمایندگی دوره سوم مجلس شورای اسلامی، جلد ششم.
- ۱۲- وزارت کشور، ۱۳۷۳، معاونت سیاسی و اجتماعی دفتر انتخابات، انتخابات در جمهوری اسلامی ایران، فهرست اسامی و مشخصات داوطلبان نمایندگی دوره‌های اول، دوم و سوم مجلس شورای اسلامی، جلد هفتم.
- ۱۳- وزارت کشور، ۱۳۷۳، معاونت سیاسی و اجتماعی دفتر انتخابات، انتخابات در جمهوری اسلامی ایران، فهرست اسامی و مشخصات داوطلبان نمایندگی دوره چهارم مجلس شورای اسلامی، جلد هشتم.